

पोवाडे

शाहीर खाडिलकर

चंद्रभूषण प्रकाशन

शाहीर खाडिलकर

यांचे
पोवाडे

आणि इतर शाहिरी कवन

शाहीर पांडुरंग दत्तात्रय खाडिलकर,

एम्. ए., बी. टी.

॥ श्री ॥

शाहीर बरान्तराव

(नानिवकर)

प्रस्तावना

१/१८, गोरेगांवकर वाळ,

गिरगांव, मुम्ब. ४ (४००००४)

१ भूतकाळांत—

पोवाडा हा शब्द सुमारे एक हजार वर्षांपासून मराठीभाषेत अस्तित्वांत आला आहे. मराठी भाषेला नांव घेण्यासारखे रूप श्री-ज्ञानेश्वरकाली आले होते. त्यानींच आपल्या ज्ञानेश्वरीत पोवाडा ('पोवाडा तुवां केला गंधर्वासी' ॥ अध्याय २ ॥) हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. पोवाडा हा शब्द प्रवाद या संस्कृतशब्दापासून झाला आहे. प्रवाद म्हणजे मोठ्याने सांगणे, जाहीर करणे. पोवाडा शब्दाचा अर्थ जरी अगदी मुळांत इतकाच असला तरी त्याचा अर्थ मराठीभाषेत रणक्षेत्रावर अगर इतर धकाधकीच्या प्रसंगी मर्दुमकी गाजविणाऱ्या अथवा मनांत खळबळट उडवून देणाऱ्या पुरुषांचे वीररसप्रधान काव्य असा रूढ झाला आहे. अर्थात् असले काव्य तालामुरावर गावयाचे आहे.

अशातहेचीं काव्ये—पोवाडे—फारशीं उपलब्ध नाहीत. श्री शिवाजी महाराज यांच्या पूर्वीचा एक ही पोवाडा आज उपलब्ध नाही. खुद्द शिवाजीमहाराज यांच्या काळांतले असे दोन तीन च पोवाडे आज उपलब्ध आहेत. या विषयीची समग्र माहिती श्री. का. न. केळकर यांनी आपल्या 'ऐतिहासिक पोवाडे' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत दिलेली आहे ती जिज्ञासूंनी वाचावी.

आज जे पोवाडे जिवन्त आहेत त्यावरून असे दिसते की मराठी-भाषेत पोवाडा—रचनेला प्रारंभ ख्रिस्तशकाच्या सतराव्या शतकांत जोराने झाला. तत्पूर्वी पोवाडा—रचना होतच नव्हती असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. कारण शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं अज्ञानदास, तुळशीदास यांनी अनुक्रमे अफझलखानवध व सिंहगड या विषयांवर जे दोन पोवाडे लिहिलेले आज

आपणांस वाचावयास सांपडतात ते सर्वतोपरीं-पोवाडेशाखाच्या दृष्टीने-परिपूर्ण आहेत. अर्थात् असे परिपूर्ण पोवाडे पूर्वपरंपरेशिवाय एकदम उत्पन्न होणे शक्य नाही. तत्पूर्वी पोवाडारचनेचे बरेच प्रयत्न झाले असले पाहिजेत हे निर्विवाद आहे.

अशा रीतीने पोवाडे-लावणी-वाडमय जरी दोनतीनशें वर्षांच्या अवधीतलेंच असलें तरी त्याने लोकांच्या मनावर बसविलेली पक्कड मात्र अपूर्व आहे. 'पोवाडा' अगर 'लावणी' हा नुसता शब्द उच्चारतांच प्रत्येकाच्या हृदयांत कशा लाटा उसळू लागतात हे प्रत्येकाने नीट पाहिल्यास आमच्या म्हणण्याची यथार्थ कल्पना येईल. इ. स. १८४० पर्यंत पोवाडा-लावणी-रचना जोमांत होती; पण त्या नंतर मात्र आज जवळ जवळ पाऊणशें वर्षांच्या काळांत म्हणावी तशी रचना झाली नाही. एकतर खळखळाटाचे प्रसंग संपुष्टांत आल्यामुळे पोवाडे लिहिण्यास विषयच उरले नाहीत. दुसरें असें कीं नव्या राज्ययंत्राने जनतेचे डोळे दिपवून टाकले होते. त्या मुळे सामाजांतील वरच्या दर्जांचे कक्ष्य पाश्चात्यांचे अनुकरण करण्यांत गुंतलें होतें; आणि परंपरेने चालत आलेले गोंधळी-शाहीर-वगैरेना लेखनास विषयच नव्हता. तिसरें कारण असें कीं मराठेशाहीत असल्या कलावन्ताना जरूर असणारा राजाश्रय होता. त्यामुळे या कवीना पोटापाण्याची चिंताच नव्हती; आणि म्हणून काव्यरचना करण्यास त्यांना भरपूर अवसरही मिळत असे; पण स्वराज्य नष्ट झाल्यावर जसे शिपाईपेशी लोकांना समशेरीला कायमचा रामराम करून उपजीविकेसाठी हातांत नांगर धरावा लागला, तीच गति या गोंधळी लोकांची झाली! राजाश्रय तुटल्यामुळे जो तो पोटाच्या विवंचनेत चूर होऊन गेला!

नव्या राज्ययंत्राने टाकलेल्या डोळे दिपवून टाकणाऱ्या मोहिनीची निशा थोडी ओसरल्यावर विचारवन्तांची दुष्टि पुन्हां भूतकाळाला भिडू लागली व गतेतिहासाची गोड आठवण त्यांना आपलेपे कळू लागली.

याचाच परिपाक म्हणजे आधुनिक पोवाडा-लावणी-वाडमय-निर्मिति हे होय.

२ पोवाडे रचण्याची स्फूर्ति कशी झाली?—

इ. स. १९२६ साली सांगली सोडून श्रीक्षेत्र वाई येथे पण्डित गुरुवर्य नारायणशास्त्री मराठे (सध्याचे श्रीमत्केवलानंदस्वामी महाराज) यांच्या अध्यक्षतेखाली चाललेल्या प्राज्ञपाठशाळा नांवाच्या संस्थेमध्ये अध्यापनाचे काम करण्यासाठी व त्या बरोबरच एम्. ए. चा अभ्यास करण्यासाठी मी गेलों. तत्पूर्वी पोवाडे कसे म्हणतात हे सुद्धा मला मुळींच ठाकूक नव्हतें, मग पोवाडे लिहिणे तर दूरच राहिलें! नाही म्हणायला १९२० साली लोकमान्यांचे देहावसान झाल्यानंतर लगेच लोकमान्यांचा एक पोवाडा ' धन्य शिवाजी० ' या चालीवर लिहिला होता. (त्या वेळी मी इंग्रजी ६ व्या वर्गात होतों.) तो ही या संग्रहांत छापलेलाच आहे.

प्राज्ञपाठशाळेत पाऊळ ठेवले ते दिवशीं हनुमज्जयन्ति होती. तेच दिवशीं सायंकाळी प्राज्ञपाठशाळेंतील कांहीं शिक्षक व मुले रायगड येथे होणाऱ्या श्रीशिवाजीमहाराजांच्या छत्रीसमारंभासाठी पायी प्रवास करित जाणार होती. गु० नारायणशास्त्री यांनी मला ही त्यांच्या बरोबरच रायगडास जाण्यास सांगितलें व मी ही त्यांच्याबरोबर जाण्यास निघालों.

प्रवास करित असतांना वाटेंत कांहीं मुले पोवाड्यांतील एक दोन चाली गुणगुणत असत. अर्थात् त्या चाली अर्धवट त्यांना येत असत. पण त्या अर्धवट अशाच चालींनी माझ्या मनाचा ताबा घेतला! पुढे त्यांतील मुलांना येत नसलेला चालींचा भाग मी थोड्या प्रयत्नांनी पुरा केला व अशा रीतीने दोन चाली मला अवगत झाल्या.

सात आठ दिवसांनी आम्ही रायगडमुक्कामी जाऊन पोहोचलों. तेथे पोवाडा-श्रवणाचा अपूर्व योग आला. तत्पूर्वी पोवाडा मी कधीच

ऐकला नव्हता व पोवाडा ही काय चीज आहे याची कल्पना ही नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. पुण्याच्या गोपाल-गायन-समाजाचे संचालक श्री. गोविंद गोपाळ देसाई हे तेथें आले होते. त्यांनी आपल्या गोड आवाजंत श्री. दळवी यांनी रचलेला 'शिवाजी महाराज अवतारी कसे?' हा अप्रतिम पोवाडा गाऊन दाखविला. आधींच पोवाडा सर्वतोपरी सुंदर; त्यांत रायगडसारखें तन्मयता पसरविणारें ठिकाण; आणि त्यांच श्री. गोविंदराव यांच्यासारखे सुरेल आवाजाचे गवई! मग त्या प्रसंगाचें वर्णन तें काय करावें! सर्व श्रोतृसमाज पोवाडा ऐकत असतांना नुसता चित्ररूप होऊन राहिला!! एकंदर पोवाड्याचा कार्यक्रम असा सुमारे एक तास च झाला असेल; पण तो प्रसंग माझ्या दृष्टीपुढें अजून जिवंतपणें वावरत आहे! तो पोवाडा मी एकदांच ऐकला; पण त्यानें माझ्या हृदयाचा पूर्ण ठाव घेतला!

या प्रसंगापूर्वी मी बरेच पोवाडे वाचले होते. एम्. ए. चा अभ्यास करित असतांना पोवाडा या वाङ्मयविभागाचा ही अभ्यास मला करावा लागला. त्या वेळीं **ऑक्वर्थ** आणि **शाल्टिग्राम** यांनी संपादित केलेले पोवाड्यांचें पुस्तक समग्र रीतीनें मला वाचावें लागलें. पोवाडे उत्तम पण चाली लागत नाहींत, असें तें पुस्तक वाचत असतांना मला नेहेमीं वाटे; पण चाली लावायच्या कशा? ज्या स्फूर्तिप्रद पोवाड्यांची छाप लोकांच्या मनावर इतकी होती त्या पोवाड्यांच्या चाली लागत नाहींत हें पाहून मनाला विषाद वाटत असे व आज ही वाटत आहे. कारण या पोवाड्यांच्या काहीं चाली लागतात; पण काहीं अजूनही लागत नाहीं!

३ स्फूर्ति झाल्यावर:—

रायगडाहून परत आल्यानंतर आपणालाही पोवाडे लिहितां येतात कां पाहावें असें वाटूं लागलें व लगेच त्या उद्योगाला मी प्रारंभही केला. सुमारे महिना दोन महिन्यांच्या आंतच मी 'तानाजीराव मालुसरे'

यांचा पोवाडा लिहिला. पोवाडा-लेखनाचें काम सुरू असतानांच त्यांतील चौक बसविण्यास तयार करण्यासाठीं जीं दोनचार मुलें निवडावीं लागलीं तीं सर्व प्राज्ञपाठशाळेंत अध्ययनार्थ राहिलीं होती. त्या पहिल्या मुलांपैकींच श्री. नारायणराव हे एक होत. यांचा आवाज पहिल्या-पासूनच फार गोड, भरदार व सुरेल असा आहे. उत्साहही पण तसाच. त्या मुळें बघतां बघतां आमची तयारी झपाट्यानें होऊं लागली. श्री. श्रीधरराव घीर्णीकर, श्री. वासुदेवराव खाडिलकर, श्री. गोपाळराव जोशी व श्री. विष्णुपंत जोशी (धौम)—हे ही आमचे आद्य साथीदारच होत.

या सर्वांच्या उत्साहाने पोवाड्याची तयारी महिना दोन महिन्यांतच झाली व आमचा पहिला कार्यक्रम श्रीमत्केवळानंदस्वामी यांच्यापुढें प्राज्ञपाठशाळेंतच झाला. तो कार्यक्रम एकंदरीत बरा झाला. नंतर दुसरा कार्यक्रम वाईगांवांत झाला तो ही चांगला झाला. अशा तऱ्हेनें दोनचार कार्यक्रम झाल्यावर थोडासा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला व त्यामुळें उत्साह ही वृद्धिंगत झाला.

पुढें १९२७ सालीं श्रीगणेशोत्सवार्थ शाळेतर्फे मला मुंबईस पाठविण्याचें ठरलें. पण या पूर्वी शाहीर म्हणून मी कधींच बाहेर गेलों नव्हतां त्यामुळें मुंबईत माझें कसें होणार याबद्दल मनाला चिंताच लागून राहिली होती. अशावेळीं दोन स्नेह्यांनीं मला अतिशय मदत केली व आजतागायत ते मला अव्याहत निरलसपणें व निरपेक्षपणें साहाय्य करित आले आहेत. त्यांचे उपकार मजवर अनंत आहेत व ते माझ्याहातून कधींही फिटणार नाहींत! या स्नेह्यांपैकीं एक श्री. श्रीपाद शंकर नवरे, बी. ए. हे होत. हे भ्रजानंद अनाथमहिलाश्रम, माटुंगा, या संस्थेचे एक आस्थेवाईक कार्यकर्ते आहेत. दुसरे स्नेही श्री. परशुराम पांडुरंग नरवणे, खडीवाले, (मंत्री बिल्डिंग, मुगभाटेलन, मुंबई ४) हे होत. मुंबईत श्रीगणेशोत्सवप्रसंगाचे आमचे कार्यक्रम नेहेमीं हेच ठरवीत असतात.

श्रीगणेशोत्सवप्रसंगी १९२७ साली मुंबईस आन्यावर पहिला कार्यक्रम, हिंदुमहासभा, माडुंगा, या संस्थेच्या वतीने झाला. हाच मुंबईतला आमचा पहिला पोवाड्याचा असा कार्यक्रम. तेव्हां पासून आजपर्यंत तरी श्रीगणेशोत्सवार्थ मी मुंबईस जात असतो.

४ कांहीं संस्मरणीय दौरे:—

मध्यप्रान्त-वन्हाड-१९२८ साली पोवाडा-गायनासाठी आम्ही मध्यप्रान्त-वन्हाडकडे जाण्याचें ठरविलें. प्रथम मुंबईहून उमरावतीस गेलों. तेथें डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन, डॉ. भोजराज वर्गरेंच्या कृपेने दोन चार कार्यक्रम झाले. तेथून थेट नागपुरास गेलों. तेथें दसऱ्याच्या दिवशी सकाळी ८ वाजतां सीताबर्डीवर भिडेकन्याशाळेंत आमचा पहिला कार्यक्रम झाला. त्यावेळीं धर्मवीर डॉ. मुंजे हे स्वतः कार्यक्रमास हजर होते. नागपुरास २-४ दिवसच राहणेचा विचार होता; पण तेथेंच दहा पंधरा दिवस मुकाम पडल्यामुळें व शाळेची सुटी संपल्यामुळें दुसरीकडे कोठें ही जातां आलें नाहीं. या वेळीं नागपुरास आम्हांस श्री. पांगे कॅन्ट्रक्टर, सीताबर्डी, नागपूर, यांनी व श्री. नारायण दामोदर फडके, दुकानदार, यांनी अतिशय मदत केली. या जोडीनें आम्हांस कसली ही उणीव पडूं दिली नाहीं.

त्यानंतर दोन वेळां मध्यप्रान्त-वन्हाडकडे वेगवेगळ्या गांवीं गेलों होतो.

बेळगांव-बेळगांव जिल्ह्यामध्ये (१९२८) एकदा दौरा काढला होता. तेव्हां प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणीं आम्हीं जाऊन आलों. या दौऱ्यांतील कधीही न विसरणारें नांव म्हणजे दे. भ. धोंडो राजाराम ठाकूर, यांचे होय.

बेळगांवीं साहित्यसम्मेलन प्रसंगी ही आम्हीं गेलों होतो तेव्हां दोन फार मोठे कार्यक्रम झाले. कार्यक्रमास नऊ दहा हजार जनसमूह एकत्र झाला असेल !

नंतर गोवेंप्रान्त, सोलापूर-विजापूर, इंदूर-उज्जयिनी वगैरे भागांत ही सवडीनुसार जाऊन आलों.

गेल्या सहा सात वर्षांत आम्हीं जेथें जेथें गेलों तेथें तेथें सर्व लोकांनीं या पोवाड्याचें हादिक स्वागतच केलें आहे या बद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. नागपुरास दहाबारा दिवसांत वीस पंचवीस कार्यक्रम झाले असतील ! दर कार्यक्रमास लोक तर हजारांनीं जमत असत ! अशा रीतीनें अखिल महाराष्ट्रानें व बृहन्महाराष्ट्रानें मला बहुमोल प्रोत्साहन देऊन माझ्याकडून ही सेवा करवून घेतली आहे या बद्दल मला खरोखरीच आनंद वाटत आहे. महाराष्ट्र हें नांव महाराष्ट्रानें सार्थ केलें हें माझ्या अनुभवाला आलें.

५ कांहीं आक्षेप व निरसन.

१ सध्यां मर्दुमकीला वाव मिळत नसल्यामुळें व रोमहर्षण प्रसंग क्वचितच दृष्टिपथांत येत असल्यामुळें ऐतिहासिक पोवाड्यांचें आधुनिक गायन हें परिणामकारक होणें शक्य नाहीं. दररोज नव्या नवलाईनीं कवींना वीररसाची स्फूर्ति देणारे प्रसंग नाहींसे झाले व त्यामुळें पोवाडे-रचना करण्याचा काळ ही नाहींसा झाला ! आणि जरी आज गतेतिहासाच्या उज्ज्वल प्रसंगावर पोवाडे लिहिले गेले तरी ते पुस्तकांतच राहतील, लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेणार नाहींत, असा एक आक्षेप आहे.

स्वतःच्या अनुभवावरून माझेंतरी असें ठाम मत झालें आहे कीं हा आक्षेप कांहीं सर्वस्वी खरा नाहीं जोपर्यंत रसिकता जिवन्त आहे तोपर्यंत चांगलें वाडमय हृदयाच्या तारा छेडणारच ! चांगले पोवाडे ऐकण्यासाठीं सध्यां जी अनर्थ गर्दीं उसळते त्यावरूनही हीच गोष्ट सिद्ध होते.

२ पोवाडा-गायनाचे वेळीं केवळ डफ व तुणतुणें हींच साधनें

असलीं पाहिजेत, पेटी, तबला वगैरे आधुनिक साधनें सांथीसाठीं मुळींच घेऊं नयेत; ढफ-तुणतुणें यांनीं जसा वीररस भरतो तसा तो पेटी, तबला इत्यादि आधुनिक साधनांनीं कधींही भरणें शक्य नाहीं असा एक आक्षेप आहे.

माझे मत असें आहे कीं रस हा ढफ-तुणतुण्यांत ही नाहीं किंवा पेटी-तबल्यांत ही नाहीं. रस हा मुख्यत्वेकरून काव्यरचनेंत आहे, तसाच तो म्हणण्याच्या कौशल्यांत ही आहे. त्याला साधनें म्हणून ढफ-तुणतुणें अगर पेटी-तबला वगैरे इत्यारें आहेत, मात्र ती आवश्यक आहेत. ढफ-तुणतुणें लावा अथवा पेटी-तबला लावा, रसोत्पादन होऊन श्रोते समरस झाले कीं काम झालें ! शिवाय, इतर बाबतींत-जर आवश्यक असेल तर-जसें जुनें सोडून त्याच्या जागीं नवे येऊन बसले आहे, तसेंच या ही बाबतींत इष्ट ते फेरफार आणि इष्ट ती साधनसामुग्री घेणेस कांहीं ही हरकत नाहीं. कीर्तनांत तंबोऱ्याची जागा पेटीनें घेतली; प्रवासांत बैलगाड्यांची जागा आगगाड्या व मोटारी यांनीं घेतली; तद्वतच ढफ-तुणतुण्यांची जागा पेटी-तबल्यांनीं घेतली तरी त्यांत कांहीं वावगं नाहीं; केवळ ढफ-तुणतुणें अगर केवळ पेटी-तबला असा दुराग्रह कधींही धरूं नये. जर रसोत्पादन उत्तम होत असेल तर ढफ, तुणतुणें, पेटी आणि तबला अशीं सर्व साधनें एकदम ही उपयोगांत आणलीं तरी कांहीं बिघडलें नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

३ चालीसंबंधी तिसरा आक्षेप येण्याचा संभव आहे. आम्ही आमच्या पोवाड्यांतून ज्या चाली घातल्या आहेत त्या सर्वस्वीं जुन्या नाहीत; तर जुन्या चालींत जरूर त्या सुधारणा करून घातल्या आहेत. कारण जुन्या चाली अगदीं आहेत तशा-एका जिज्ञासु संशोधकाखेरीज कोणालाही आवडणार नाहीत. आधुनिक आवडीनिवडीप्रमाणें जुन्या चालींत ही इष्ट ते फेरफार करून त्या कर्णमधुर केल्या आहेत व नव्याही पुष्कळ रसानुकूलतेप्रमाणें घातल्या आहेत.

६ पोवाडे व मराठीवाङ्मयः—

गेल्या पांचपन्नास वर्षांत मराठीवाङ्मय इतर दृष्टीनें जसें झपाट्यानें वाढलें आहे तसें तें पोवाडा-लावणी-लेखनांच्या दृष्टीनें बिलकूल वाढलेलें दिसत नाहीं ! श्रीमंत दुसरे बाजीराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीचा शेवट झाल्यापासून पोवाडा-लावणी-वाङ्मय म्हणण्यासारखें लिहिलें गेलें नाहीं; अगर लिहिलें गेलें असल्यास तें लोकांच्यापुढें तितक्या उत्कटतेनें तरी आलें नाहीं ! या अवधींत, कादंबऱ्या, नाटकें, लघु-कथा, वगैरे ग्रंथ जसे नवजोमानें बाहेर पडले आहेत व जसे महाराष्ट्र-शारदेच्या लावण्यावान शरीरावर त्यांनीं अलंकार चढविले आहेत, त्या-प्रमाणें एकाही पोवाडा-ग्रंथानें तिच्या चरणान्वरसुद्धां एकही सुगंधित पुष्प वाहिलें नाहीं !

याला एक कारण असें सांगतां येईल कीं पोवाडा-लावणी-लेखन हें हलक्या दर्जाचें समजलें जात असे. त्याची रचना गोंधळी लोकांनीं करावी अगर तमासगीरांनीं करावी, समाजातील प्रतिष्ठित लेखकांचें हें काम नव्हे अशा समजुतीमुळे अशा तऱ्हेचें लेखन झालें नाहीं.

अलीकडे दहा पंधरा वर्षांत कांहीं मंडळीच्या चिकाटीमुळे पोवाडा-लावणी-क्षेत्रांत नवचैतन्य खेळूं लागलें आहे ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट होय. आज पोवाडा-लावणी-वाङ्मयाचा उत्कर्ष करण्यासाठीं व या वाङ्मयविभागाला प्रतिष्ठित स्वरूप देण्यासाठीं व महाराष्ट्र-शारदेच्या दरबारांत प्रमुखस्थान मिळवून देण्यासाठीं कांहीं मंडळी आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत. कांहीं लेखकांचीं नांवें देतोः—

श्री. रामभाऊ दळवी. राहणार खेड, जि. सातारा. यांनीं पोवाडा-लावणी-वाङ्मय बरेंच लिहिले आहे. 'शिवाजी महाराज अवतारी कसे' हा अप्रतिम पोवाडा त्यांचाच आहे.

लहरी हैदरसाहेब. कोल्हापूरनगरीचें भूषण श्री. हैदरसाहेब हे आपल्या प्रासादिक लिखाणाबद्दल तिळडच्या प्रान्तांत फार महशूर

आहेत. यांनी ही बरेच पोवाडे व लावण्या लिहिल्या आहेत. त्यांच्य शिष्यमंडळीपैकी श्री. नारायणराव यादव (हे दांडपट्टा वगैरे खेळांत अतिशय निपुण आहेत), श्री. पिराजीराव सरनाईक, श्री. कुंभा मास्तर वगैरे शिष्य ही आपल्यापरी पोवाडेवाडमय वृद्धिंगत करीत आहेत.

श्री. गोविंदराव देसाई पुणे—यांची ही शिष्यपरंपरा फार मोठी आहे. नव्या जोमाने, नव्या थाटांत, पोवाडा-गायनाचा आधुनिक संप्रदाय जोरदाररीतीने यांनीच सुरू केला असून म्हणण्यास हरकत नाही.

दांडपट्टबहादूर शाहीर नानिवडेकर—यांनी ही अमोलिका साज महाराष्ट्र-शारदेच्या कंठांत चढविले आहेत. हे पोवाडा-रचना करण्यांत व म्हणण्यांत जसे प्रवीण आहेत तसेच **विनोदमूर्ति म्हणून** ही विख्यात आहेत.

या शिवाय श्री मुचाटे (धुळे), श्री. प्रल्हादराय जामखेडकर (जळगांव), श्री. मुळे, श्री. बंडो महिपत कुलकर्णी, (सोलापूर जि. बेळगांव), श्री. दीक्षित; श्री. एकबोटे, श्री. साखवळकर (सातारा) श्री. देशपांडे (वाई); श्री. आप्पा तोडकर, निपाणी; श्री. गवळी (सातारा) वगैरे प्रथितयश शाहीरांनी आपल्या ओजस्वी लेखनाने व उफावरच्या कडाक्याने काव्यदेवतेला व जनहृदयांना आपलेसे करून टाकले आहे. जळगांवचे सुप्रसिद्ध कवि श्री. तिवारी यांनी ही 'संग्रामगीतं बरीच लिहिलीं आहेत. ही परंपरा जर अशीच दहावीस वर्षे अखंड राहिल तर पोवाडे-लावणी-वाडमय जोमाने वाढेल व विद्वानांचें लक्ष आपल्याकडे खेचून घेईल यांत तिळमात्र शंका नाही.

आज दरवर्षी मराठी-साहित्य-सम्मेलन भरत असतें, पण त्यांत **पोवाडा-लावणी-वाडमय** अथवा **कीर्तनवाडमय** यांचा नुसता विचार ही तेथें होत नाही हें नमूद करण्यास मोठा विषाद वाटतो

पण याचा दोष सम्मेलनाकडे नसून विद्वानांचें लक्ष खेचण्याइतकें **आधुनिक पोवाडा-लावणी-वाडमय** अगर **कीर्तनवाडमय उत्पन्न** झालें नाहीं हें होय. मराठी ललित वाडमयाचे जसे नाटकें, कादंबऱ्या, स्फुट काव्ये अथवा खंडकाव्ये, लघुकथा वगैरे विभाग आहेत तसेच पोवाडा, लावणी व कीर्तन हे ही अतिशय महत्त्वाचे विभाग आहेत हें मराठी-वाडमयाच्या हितचिंतकांनी कधीही दृष्टिआड करतां कामा नये.

७ पोवाडे व इतिहास:—

कित्येकांची अशी समजूत झालेली असते कीं पोवाडे म्हणजे निव्वळ इतिहास होय. पोवाड्यांतील सर्व माहिती इतिहासाच्या कठोर सत्यतेवर तावूनसुलवून निघाली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत हेच सांगावयाचें तर त्यांचें म्हणणें असें कीं पोवाडे हे इतिहासाचें एक साधन आहे.

आम्ही पोवाड्यांकडे केवळ इतिहासाचें एक साधन इतक्याच दृष्टीने न पाहतां त्याकडे ललित वाडमय या दृष्टीने पाहता आहों. पोवाडा-ग्रंथाचें स्थान इतिहासाच्या कपाटांत नसून तें ललित भावना-प्रधान वाडमयाच्या कपाटांत आहे अशी आमची समजूत आहे. इतिहास व पोवाडे यांची कार्यक्षेत्रेंच भिन्न आहेत. इतिहास चिकित्सक बुद्धीला प्रेरणा करतो तर पोवाडा भावना प्रशुब्ध करतो. जें कार्य इतर काव्यांचें तेंच कार्य पोवाड्यांचें; पोवाडा जितका इतिहासाला धरून असेल तितका उत्तमच; पण पोवाडा म्हणजे इतिहास नव्हे हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

८ ध्वनिलेखन व पोवाड्यांच्या चाली:—

आमच्या पोवाड्यांपैकी, मुरारबाजी, संभाजी, खंडो बळाळ, कुधारणा कीं कुधारणा या पोवाड्यांचें संपूर्ण व ज्ञांशीची राणी, अतापगड वगैरे पोवाड्यांचें अंशतः ध्वनिलेखन हिज मास्टर्स व्हाईस या

कंपनीने केले आहे. तसेच या कंपनीने आमच्या कांहीं लावण्यांचे ही धनिलेखन केले आहे. आमच्या पोवाड्यांच्या सर्व चाली या रेकार्डसच्या साहाय्याने सहज कोणालाही बसविता येतील. त्यामुळे पोवाड्यांच्या चालीविषयी भासणारी अडचण कायमची दूर झाली आहे.

९ आभार—अखिल महाराष्ट्राने मला वेळोवेळी प्रोत्साहन देऊन अतिशय उपकृत करून ठेविले आहे. अशा स्थितीत मी कोणाकोणाचे व्यक्तिशः आभार मानू ? तथापि कांहीं व्यक्तींचा नामनिर्देश केल्या-शिवाय राहवत नाही.

नगरं:—प्रथम मी मुंबापुरीचा नामनिर्देश मोठ्या प्रेमाने करतो. गेल्या सहासात वर्षात मुंबापुरीने जे मला सर्व तऱ्हेने प्रोत्साहन दिले त्यामुळेच या पोवाडा-लावणी-वाङ्मय-क्षेत्रांत मला थोडीबहुत सेवा करता आली. वस्तुतः मुंबईनेच या पोवाड्यांना जन्म दिला आहे. मुंबईचे श्री गणेशोत्सव हेच या पोवाड्यांना कारणीभूत आहेत. अर्थात् त्यांचे जतन करणे हे ही मुंबापुरी करीलच.

दुसरें शहर म्हणजे नागपूर. मुंबई व नागपूर या दोन महानगरा-पैकी कमी कोण व अधिक कोण हे ठरविणेच अशक्य आहे. अशीच बहुमोल मदत इतर नगरांनी ही केली आहे.

संस्था—प्राज्ञपाठशाळा, वाई. या संस्थेचे नांव माझ्या अन्तः-करणांत चिरकाल राहिल. या संस्थेनेच मला पोवाडे-लेखनाची प्रथम प्रेरणा दिली आहे. इतर संस्थाः—चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभुमंडळी, दादर मुंबई. हिंदुमत्सभा, माटुंगा. ब्राह्मणसेवामंडळ, दादर. हनुमान आखाडा उमरावती. राष्ट्रियस्वयंसेवकसंघ, नागपूर, वगैरे.

व्यक्ति—श्रीमत्केवलानंदस्वामी महाराज (पूर्वाश्रमीचे पंडित गु० नारायणशास्त्री मराठे) यांचे माझ्यावर अनंत उपकार आहेत. श्री. श्रीपाद शंकर नवरे व श्री. परशुराम पांडुरंग नरवणे यांचा निर्देश

आलाच आहे. मुंबईत जर ही जोडी नसती तर मुंबापुरीचे दर्शन ही आम्हांस कदाचित् घडले नसते ! इतर प्रमुख मंडळीः—प्रो० शिवरामसुबा गुरव, तवलवादनप्रधीण, शाहापूर (बेळगांव); श्री. धोंडो राजाराम ठाकूर, बेळगांव; श्री. गणपतराव बटाणे, कऱ्हाड; श्रीमणेशवांच कंपनी (दादर)चे मालक; डॉ. पटवर्धन, उमरावती; डॉ. मुंजे, श्री. पाणे. कॅन्ट्रॅक्टर व श्री. नारायणराव फडके, नागपूर; श्री. आप्पाजी जोशी, बर्धा; श्री. पावगी वकील व इतर वकील मंडळी, खांडवा; डॉ. शारंगपाणी, इंदूर; श्री. वायू के. कुलकर्णी, मडू; श्री. हरिभाऊ मसुरकर उज्जयिनी, श्री. व्ही. एस्. घाटे व त्यांची स्नेहीमंडळी, रतलाम; प्रो. रा. व. आठवले, अहमदाबाद. श्री. वामन मुकादम, गोध्रा; श्री. नीलकंठ विठ्ठल दळवी, मडगांव—गोवा बगैरे.

सांथीदारः—पोवाडे-गायनांत आमच्या बरोबर अगदी पहिल्या पासून असलेले श्री. नारायण विश्वनाथ गोसावी (मढेकर) व श्री. श्रीधर माधव धीर्णीकर, मलकापूर (वऱ्हाड) यांचा उल्लेख प्रथम करणे जरूर आहे. हे दोघेही अत्यंत उत्साही असून वेळोवेळी मला उत्साह देण्यास कारणीभूत झाले आहेत. दोघांचा ही स्वभाव अत्यंत मन-मिळाळ आहे. श्री. नारायणराव यांचा आवाज अतिशय गोड असून बुलंद आहे. श्री. श्रीधरराव हे अत्यंत विश्वासू हुशार व तडफदार आहेत. श्री. शिवरामपंत पटवर्धन व वासुदेवराव खाडिलकर यांची ही आवाजी अत्यंत गोड व सुरेल आहे. शिबाब, श्री. गोपाळराव जोशी, श्री. विष्णुपंत जोशी, श्री. राम भडकमकर, श्री. अनंतराव केळकर वगैरे.

या पूर्वी वेळोवेळी जे पोवाडे पृथक् पृथक् प्रसिद्ध केले होते त्या वर्गाचा संग्रह एका पुस्तकांत करण्याचा आज सुयोग प्राप्त झाला आहे. सर्व श्रेय अखिल महाराष्ट्राला आहे. कर्ता व करविता तोच आहे. प्रकाशित्याची कृपा या सर्व गोष्टींच्या ही आदिस्थानी आहेच.

श्री. ' आदित्य मुद्रणालय, अहमदाबाद ' याचे मालक श्री. मणिलाल पु. मिस्त्री, बी. ए. यांनी हा ग्रंथ फार थोड्या अवधीत सुबक छापून दिला या बदल मी त्यांचा फार आभारी आहे या मुद्रणालयांत सर्व गुजराथी काम होतें; मराठी कुणाला धड वाचायला ही येत नाही; अशा परिस्थितीत हा ग्रंथ इतक्या उत्तम रीतीने छापला आहे हें या मुद्रणालयाला भूषणावहच आहे.

जनताजनार्दन या ग्रंथाचे योग्य चीज करील अशी आशा आहे.

महाराष्ट्र सोसायटी,
अहमदाबाद.
१-८-१९३५

}

सर्वांचा नम्र,
शाहीर.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ
प्रस्तावना	५-१८
नमन	३
१ तानाजी	५
२ बाजीप्रभु	१९
३ संभाजी महाराज	३६
४ सती लक्ष्मीबाई	५१
५ प्रतापगड !	६६
६ शिवप्रतिज्ञा !	८५
७ मुरारबाजी	९९
८ खंडोबल्लाळ !	११५
९ सिंभुग्रहण !	१३१
१० धाडशी शिवाजी !	१४५
११ ठकास महाटक !	१५३
१२ वसईचा वेढा !	१६३
१३ माझा हिदुस्थान !	१७१
१४ सुधारणा की कुधारणा ?	१७७
१५ लोकमान्यांचें देहावसान !	१८२
१६ श्रीसमर्थचरित्र !	१८८
१७ गुजराथचा जलप्रलय !	१९३
पोवाड्यांतील कथानकें	१९९
अर्थनिर्णायक टिपा	२२०
अभिप्राय	२३३